

Da danske bønder samlede manna

Af Holger Rasmussen

Hvad er manna?

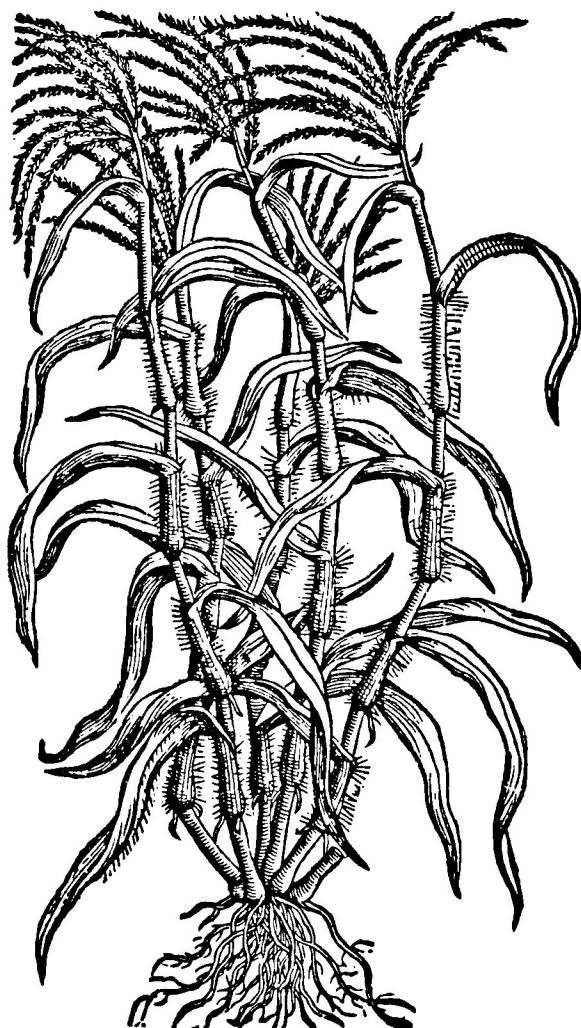
Indsamling af vilde planter til menneskeføde spiller i visse dele af verden en overordentlig stor rolle, mens den i vort land er af helt forsvindende betydning – ialtfald i nutiden. Indsamling af vilde frø til brød eller grød er ganske ukendt, og man ville vel være tilbøjelig til at hævde, at sådan har det altid været i et så udpræget landbrugsland som vort.

Imidlertid viser historien noget andet, og det er det, der her skal fortælles om. Udgangspunktet kan da blive en bog af den svejtsiske botaniker og kulturhistoriker A. Maurizio: »Die Getreide-Nahrung im Wandel der Zeiten« (1916), hvor han i et afsnit, som han kalder »forsvundne og glemte planter i Europa«, giver en ret udførlig beskrivelse af mannagræsset, *Glyceria fluitans*, som han hævder er det eneste korn i Europa, der ikke er blevet egentlig dyrket, men indsamlet til menneskeføde.

Selv om hans påstand gentages ordret af de to svenske forskere Nils Keyland og Sigurd Erixon (Keyland 1919, 10; Erixon 1950–51, 99), er den ikke desto mindre urigtig. På Island spillede indsamlingen af marehalm, *Elymus arenarius*, gennem alle årene helt op til nutiden en ret vigtig rolle for befolkningens forsyning med brød eller grød og er gentagne gange blevet beskrevet, senest af Þórður Tómasson (Tómasson 1973, 43 ff.). Men det er rigtigt, at mannagræssets frø utvivlsomt spillede en større rolle end marehalmens.

Maurizio anvender foruden Mannagras også benævnelserne: Schwadengras, Blütgras, Himmelsthau. Andre tyske benævnelser er Mannaschwingel, Schwim-mender Schwingel, Fluttgras, Fluttsüssgras og Entengras (Hansen 1827, 106). På svensk er mannagräs den gængse betegnelse (Keyland 1919, 117), men andre navne som gåsgräs og swinswingel er også kendt (Linné (1749) 1879, 349). Også i Danmark er mannagræs eller hyppigere manna-sødgræs den almindeligt forekommende betegnelse (Gram/Jessen 1949, 174 f.; Gram/Jessen/Mentz 1937, 39; Møller-Holst 1881, 512), men i ældre litteratur forekommer også benævnelserne manna-swingel og suppegræs (Pauli 1761, 184; Rafn 1796,

5. Gramen Mannæ.

IIIX. Gramen da-
ctylon
esculen-
tum.

Bauhin.

* Gramen
Mannæ.

Matth.

* Mannæ
esculentū.

Ad. Lob.

* Gramen
Mannæ
primum.

Dodon.

Taber.

Schwa-
dengras /

Wass-
gras /

Himnisch

thaw /

Germa-
norum.

Sim. Paul.

Ccc 2

6. Juni-

Den ældste danske afbildning af manna-sødgræsset findes i Simon Paullis danske flora fra 1648.

551; Hornemann 1796, 632; Magazin 1800, 233) og dialektalt flydgræs (Schade 1811, 137). Benævnelserne med -svingel viser, at man tidligere regnede manna-græsset hertil, hvorfor det i ældre litteratur bærer det latinske navn *Festuca fluitans*, en sprogbrug, der holdt sig længe. Benævnelsen flydgræs og de tilsvarende tyske benævnelser kommer af, at græssets blade på de fugtige voksesteder ofte flyder på vandet.

Tager man de forskellige vareleksika, viser det sig, at benævnelsen *manna* dækker forskellige produkter. Enten drejer det sig om mannasukker, der er den stivnede saft af manna-asken (*Fraxinus ornus*). Træet hører hjemme i det østlige middelhavsområde og dyrkedes tidligere i plantager især på Sicilien og i Calabrien, hvorfra hovedparten af mannasukkeret udførtes. Eller også er det det, der her interesserer os: mannagryn, frøene af mannasødgræs (se f. eks. Hjorth 1883, 502 f.; Rawert 1831, 629; Meyers Varelexicon 1904, 685).

Hermed er vi dog ikke færdige med benævnelsen. Blomsterne af elmetræet kaldes også manna og spises f. eks. af børn her i landet i blomstringstiden. Og yderligere et produkt med samme benævnelse har vi fået kendskab til gennem besvarelser af Nationalmuseets spørgeliste om indsamling af vilde planter. Mens indsamlingen af mannafrø i det store hele var ukendt, fortalte flere meddelere om »manna«, der kunne købes i materialhandelen, og som anvendtes til fremstilling af »mannaøl« ved, at produktet hældtes på flasker med vand og sukker. Og endelig er der jo den manna, som israelitterne nærrede sig af i ørkenen på vandringen til det forjættede land.

Mannaindsamling i Europa

Mannagræsset (*Glyceria*) har flere arter og er vidt udbredt i Europa. Dets indsamling og anvendelse til menneskeføde er dog hovedsageligt begrænset til Mellem- og Nordeuropa (Ungarn, Tjekkoslaviet, Polen, Nordrusland, Nordtyskland og Skandinavien), og det er her overvejende mannasødgræs (*Glyceria fluitans*), der kommer på tale, selv om det kan være vanskeligt at skelne mellem dette og butbladet sødgræs (*G. plicata*). Begge arter forekommer i Danmark, men er nu langt mindre almindelige end tidligere. Græssernes voksested er nemlig fugtige eller oversvømmede steder: i damme, sumpe, langs eller i grøfter og naturlige vandløb. Tidligere kunne de udgøre væsentlige bestanddele af plantedækket på oversvømmede eller overrislede enge, men den udbredte dræning og afvanding har forårsaget en stærk tilbagegang i bevoksningen.

Indsamlingen og anvendelsen af græsfrøene til menneskeføde har tidligt vakt opmærksomhed og er som nævnt første gang sat ind i en større sammenhæng af den svejtsiske forsker A. Maurizio, der var professor i botanik og varekundskab ved den tekniske højskole i Lemberg. Han opfattede den som et vidnesbyrd om samlerstadiet forud for det ældste agerbrug, en opfattelse, der videre-

førtes af Arthur Haberlandt i oversigten over folkekulturen i Europa (Haberlandt 1928, 335). Mens Haberlandt mente at kunne fastslå, at indsamlingen af vildgræsset skete »gewiss in uralter Überlieferung«, var Sigurd Erixon forsigtigere i sin vurdering, da han skrev om resterne af primitiv samlervirksomhed i de nordiske lande (Erixon 1950–51, 95 ff.). For at kunne afgøre dette spørgsmål måtte man efter hans opfattelse tage såvel den folkelige tradition som arkæologiske fund i betragtning. Eftersom der – såvidt jeg ved – ikke foreligger fund af *Glyceria fluitans* fra forhistoriske kulturer, der utvetydigt kan tolkes som menneskeføde, er der således blot de litterære efterretninger og den folkelige tradition at bygge på.

Begge kildegrupper fortæller overensstemmende om indsamlingen som en bibeskæftigelse for bondebefolkningen, ofte som et supplement til den fattigere befolkningsdels eksistens, enten ved at mannafrøene direkte anvendtes i husholdningen, eller ved at de solgtes. I 1700-årene var der en tendens til at agitere for en forøgelse af indsamlingen ud fra nyttehensyn. Således forsøgte Carl von Linné at vække forøget interesse gennem et skrift fra 1757 (Linné 1757). I nødår kunne det vilde græsfrø komme til at spille en vigtig rolle, selv om indsamlingen iøvrigt i normalår var gået stærkt tilbage. Brockmann-Jerosch, der offentliggjorde et arbejde i slutningen af 1. verdenskrig, bemærker således, at det er bekendt, at mannagryn påny samledes i store mængder under krigsårene (Brockmann-Jerosch 1917, 94).

Den danske tradition

Det ældste vidnesbyrd fra Danmark findes hos botanikeren Simon Paulli, der ikke blot beskriver planten, men også interesserer sig for dens anvendelse. Han påpeger, at manna-sødgræs fornemmelig forekommer på Lolland og Falster, men at der iøvrigt årligt indføres store mængder af mannagryn fra Danzig, »at Quinderne der aff kand berede sig en liflig oc velsmagendis Grød« (Paulli 1648, 386 ff.). Det fortjener at bemærkes, at Simon Paullis iagttagelser var kendt ude i Europa gennem hans latinske botanik fra 1639–40, bl. a. af forfatteren til en latinsk disputats om mannagræsset fra Ungarn i 1775.

Fra denne første iagttagelse strækker sig hen gennem årene jævne belæg på mannagræsset og dets anvendelse i den danske befolknings husholdning. Lægen Holger Jacobæus noterer i sin dagbog fra 1670'erne, hvad hvert enkelt sted var berømt for og anfører for Falster: »manna gryen«.

Til disse to kilder fra 1600-årene slutter sig en lang række fra det følgende århundrede. I *Theatrum Daniæ* siger Pontoppidan: »Aus Laaland wird auch der kostbahre und wohlschmeckende Manna gebracht, und Pfundweise theurer als Reis verkauft« (Pontoppidan 1730, 185), og i 3. bind af *Danske Atlas* bemærker han: »De Laalandske Manna-Gryn falde særdeles ved Vesterborg og

ere bekjendte for meget gode. Dette Korn saaes ikke, men voxer af sig selv i sumpige Enge» (Pontoppidan 1767, 249). Pontoppidan nævner også manna-gryn blandt købmandsvarerne fra øen, og i en indberetning til kommercekollegiet fra 1735 om landets tilstand hedder det om Falster: »Visse aaringer efter veirligets beskaffenhed falder ogsaa her i landet een deel mannekorn» (Kommercekollegiets arkiv).

Det ses således, at det stadig er Lolland og Falster, der fremhæves som stederne, hvor mannagryn indsamles. Det vil vise sig at være et gennemgående træk, til trods for at manna-sødgræs voksede over hele landet. Da amtmand Urne i 1757 forfattede sin beskrivelse over agerdyrkningen på Bornholm, kom han også ind på vort emne, men da hans manuskript lå utrykt til 1964, vandt hans tanker ingen udbredelse ud over den snævre kreds, der kendte det. Græsset skal, siger han, efter kenderes sigende gro i mængde på Bornholm, »er og af een her værende indfødt Lollænder forsøgt og frembragt deraf meget vel smagende Gryn; . . . Bemeldte Mand har ei kundet faae Samlere nok, som ville umage sig dermed, skjønt imod Betalning, alltsaa maatte hand lade det beroe dermed» (Urne 1964, 67 f.). Også her møder os således den lollandske tradition.

Den første udførlige behandling får emnet i 1758. I *Oeconomisk Journal* for dette år anstiller en ubenævnt forfatter betragtninger over en række af landets stifter og nævner, at nogle mannagryn udføres (sandsynligvis til hovedstaden) fra såvel Lolland som Falster (Oecon. J. 1758, 129, 131). Og senere samme år kommer så Johan Pauli med en udførlig redegørelse for de »lollandske mannegryn» i den hensigt at oplyse ikke blot om væksten, men også om dens udnyttelse. Pauli er således ude i samme ærinde som Linné, der året før havde udgivet en beretning om »de inhemska växter, som i bröd af säd användes till bröd- och matberedning» (Linné 1757). For dem begge var det vigtigt at prædike nyttehensynet. Det fremgår af de ord, der afslutter Paulis redegørelse: »Paa adskillige Steder her i Sielland, i Særdeleshed ned ad imod Næstved, har jeg seet dette Manne-Korn at voxe, men saasom man ikke haver vidst, hvad det var, og hvortil det duede, er det gaaet dermed, ligesom med andre ikke saa almindelige bekjendte Ting; man er gaaet dem forbi, uden at spørge: Til hvad Nytte».

Pauli havde gennem sin fødsel og opvækst i Nykøbing på Falster et førstehånds kendskab til mannagræssets plads i øens kultur, og det er da også denne side af sagen, der dominerer i hans fremstilling, som vi skal vende tilbage til i næste afsnit. Da han et par år senere påny tager planten op til behandling i sin urtebog, lægger han mere vægt på den botaniske side af sagen, mens den kulturhistoriske del er kortet betydeligt ned (Pauli 1761, 184 f.).

1769 udsendtes Valmont de Bomare's naturhistorie i dansk oversættelse »forøget og forbedret af H. v. Aphelen». Der findes heri et afsnit om mannagræsset, som er hentet alt overvejende fra Paulis to nævnte skrifter (Aphelen 1769, 233). I den følgende tid er det denne tradition kombineret med oplysninger fra svensk

og tysk hold, der refereres til. I Adresse-Avisen for 3/8 1774 henvises til Linnés skånske rejsebeskrivelse og Gunnerus' samlinger til husholdningsvidenskaben hvad angår mannagryn. Seyer Mahling Beyer nævner i sin topografi over Bringstrup og Sigersted sogne ved Ringsted (Beyer 1791, 101) mannagræsset, »hvoraf paastaes, at der kan høstes Manna, ligesom i Lolland, om man derpaa vilde anvende Forsøg og Flid«.

1796 udkommer to danske botaniske værker, der begge behandler manna-græsset og dets udnyttelse. De synes begge at have inddraget tysk tradition hvad angår behandlingsmåden, men det vil blive nærmere behandlet i næste afsnit. Mens det ene værk følger traditionen fra Pauli og kalder sig en dansk økonomisk plantelære (Hornemann 1796), kalder det andet sig en flora (Rafn 1796). Den meget produktive Rafn vendte senere tilbage til emnet i den Nød- og Hjelpe-Bog for Bondestanden, som han omarbejdede og udgav efter Beckers tyske original. Den var et bestillingsarbejde fra kommissionen for almueskolerne på landet og skulle agitere for en bedre husførelse, bl. a. altså udnyttelsen af vilde vækster. Beskrivelsen af indhøstningen af mannagryn på Lolland og Falster følger beskrivelsen hos Pauli (Rafn 1800, 244 f.).

Omtalen af mannagryn havde ikke vist sig forgæves. Interessen for dem var voksende. Således overvejede man, om det eventuelt var muligt at dyrke græsset, og i Tilskueren for Landvæsenet 1798 efterlyses nærmere oplysninger om dette samt om frøenes videre behandling. Selv om tidsskriftet erklærer sig villigt til at behandle sagen, synes intet videre at være kommet frem i denne anledning. Man var dog stadig opmærksom på problemet. Samme år som Nød- og Hjelpe-Bogen udkom, fandtes i Magazin for Næringsstanden en fortegnelse over »Vildtvoxende Planter, som i Nødsfald ere tienlige til Brød«, og her nævnes mannagræsset og dets anvendelse som gryn. »Ogsaa malet til Meel og bagt til Brød er det nærerigt og velsmagende« (Mag. f. Næringsst. 1800, 233).

Det 19. århundredes topografiske forfattere er opmærksomme på manna-græsset, og det er her påny Lolland og Falster, der dominerer i beskrivelserne. Om Thy bemærker Aagaard blot, at græsset vokser mange steder ved vandrender (Aagaard 1802, 68), og om Mors oplyser Schade, dels at græsset kaldes flydgræs, dels at det ikke vokser »til den Fuldkommenhed, at Kornet kan afbenyttes« (Schade 1811, 137).

I sit omfattende værk om agerdyrkningens tilstand i Danmark har Gregers Begtrup en udførlig omtale af mannagræsset, der »voxer overalt i Moser og vaade Enge, men man har kun i Lolland og Falster givet sig den Umage at samle det«. Her har det været en fortjeneste for daglønnere og husmænd, »men den Fortjeneste bliver Aar for Aar ubetydeligere, deels fordi Bonden ei tillader dem Frøets Afslaaening, da derved Græsset nedtrædes, dernæst aftager den Græsart, da siden Udskiftningen Vandet overalt afgraves, og deslige Moser og vaade Enge ved et bedre Jordbrug forsvinde« (Begtrup 1806, 703 f.). I sin sta-

tistiske beskrivelse af Danmark fra 1825 gentager Thaarup næsten ordret Begtrups oplysninger (Thaarup 1825, 123).

1859 udsendte præsten J. J. F. Friis en nyudgave med rettelser af Rhodes samlinger til Lollands og Falsters historie, der var udkommet i to bind henh. 1776 og 1794. Under omtalen af Slemminge og Engestofte sogne havde Rhode fortalt ret udførligt om indsamlingen af mannagryn, men hertil bemærker Friis, at handelen hermed er nu aldeles ophørt, »og selve Mannagryn i den Grad forsvundne, at det regnes for en stor Sjeldenhed at faae dem at smage« (Rhode 1859, 420). Fra sin barndomstid på Nordfalster i årene lige før år 1800 erindrede Ingemann sig øens frugtbarhed. »Selv Moserne frembragte et Slags vildtvoxende Sæd, som man satte megen Pris paa og høstede, uden at afmeie den, med et Sold. Det var de saakaldte Mannagryn . . .« (Ingemann 1862, 96).

Som det fremgår af beskrivelser hos Begtrup og Friis var indsamlingen af mannagryn på stadig retur gennem 1800årene som følge af omlægninger og forbedringer i agerbruget. I Landbrugs-Ordbog for den praktiske Landmand fra slutningen af århundredet behandledes mannagræsset udførligt, men hovedinteressen samler sig nu om dets betydning som kvægfoder (Møller-Holst V, 1882, 511 ff.). I en særlig artikel omtales mannagryn med henvisning til Begtrups beskrivelse, og der sluttes med, at »i de senere Aar ere Mannagryn næppe indsamlede til Menneskeføde her i Landet, hvorimod der endnu indsamles enkelte Steder i Udlandet« (Møller-Holst IV, 1882, 296).

Det er da således ikke underligt, at mannagryn er helt forsvundet fra den folkelige tradition, eller at man forbinder manna med helt andre ting, sådan som det fremgår af besvarelserne på den spørgeliste om indsamling af planter og bær, som Nationalmuseet udsendte i 1955. De allerfleste af besvarelserne forbigår helt manna med oplysning om, at planten er ukendt. Enkelte forklarer, at manna kaldte man blomsterne af elmetræer, og så er der – som tidligere nævnt – nogle stykker, der fortæller om »manna« til fremstilling af »mannaøl« uden at kunne angive, hvilket produkt det var. En meddeler fra Himmerland oplyser, at i 1880'erne var det ganske almindeligt der på stedet, »indtil en læge fik det at vide, og han lagde forbud imod at bruge den (manna'en), da den kunne aflejre frø i maven«.

Blandt meddelerne er der en del, som fortæller, at de godt kender planten »mannasødgræs« og kan give en beskrivelse af den som f. eks. fra Keldby sogn på Møn: »I engene snakkede de gamle om *slåer* eller *slader* af en i aksene rødlig græsart, som de kaldte *manna*. Jeg har aldrig hørt om, at den brugtes til andet end hø« (NEU nr. 11.973. Laurits Larsen). De efterretninger, vi på den måde har fået ind, koncentrerer sig – bortset fra et par enkelte på Fyn og i Jylland – om det sydøstlige Danmark (Sydsjælland, Møn, Falster og Lolland). I Tågerup sogn var erindringen om den tidligere indsamling endnu bevaret: »Manna har fra gammel tid været kendt her på Lolland, og så vidt jeg kan

skønne, findes endnu enkelte planter i en næsten udtørret mergelgrav hos min far i Bursø. Bedstemor fortalte, at man samlede frøene af denne slags græs, som vokser på lavt vand og har en slags havreagtige aks. Frøene brugte man at koge imellem almindelige gryn til grød, vistnok for forskellige maveonder såsom tynd mave og kolik. Jeg har aldrig set nogen bruge disse frø, men har hørt derom» (NEU nr. 12.386. Rosa Engholm Pedersen).

Indsamling og anvendelse

Som det vil være fremgået af foregående afsnit, kan der ikke hentes oplysninger om indsamling og anvendelse af mannagryn fra levende tradition bortset fra den ret usikre meddelelse fra Tågerup. Vi må derfor gå til de skriftlige kilder, og her findes den fyldigste fremstilling hos Johan Pauli, der til og med har fordelene af at være opvokset midt i det centrale område for de danske mannagryn i en tid, hvor de var almindeligt brugt. Da fremstillingen gemmer sig i et skrift, som vel ikke er særlig kendt, skal den her gengives i sin helhed.

Efter at have bemærket, at det er velkendt, at »der fra Lolland og besynderlig fra Øen Falster kommer en stor Mængde af den overalt berømte Manne-Gryn«, fortsætter han: »Græsset, som bær det hos os saa kaldte Manne- eller Græs-Korn (hvilket jeg meener at være det, som hedder lat. Gramen fluviatile, paa Dansk Suppe-Græs), er et høyt, rundt og stridt Straa, og voxer alleene paa sumpige og side Steder i Enge og Marker, hvor gemeenligen staaer Vand, ey alleeneste om Vinteren, men og om Sommeren, særdeles naar det har regnet meget eller længe, da Folkene, som vil have dette Korn, maa som oftest gaae i Vand noget op paa Fødderne. Straaet har ingen Side-Blade, men bær et langt Ax i Toppen, som hænger lidet ned ad, maaskee af de deri befindelige Korn Tyngde. Ved Midsommers-Tiden eller i Junii-Maaned, noget for og i Leesletten (naar der slaaes Høe) er Kornt i disse Græs-Ax moedent og tienligt til at afslaaes; dog er dette at merke, at det alle Tider moednes nogle Dage eller omtrent en Uge før i Rugmarker end i Bygmarker, hvilket må komme deraf, at de første haver længere Frist end de sidste, hvor Fæet gaaer sildigere ud. Af dette anførte torde mange falde paa de Tanker, at dette Korn maa altsaa blive det samme, som man kalder Høe-Frøe; men ingenlunde, thi 1. har jeg iblant saa meget af dette Korn, som jeg har seet, aldrig fundet egentlig Høe-Frøe; 2. Troer jeg, at det Græs, som bær alleene Frøe, ikke voxer paa deslige sumpige Steder, hvor det voxer, som giver bemeldte Korn af sig, men ikkun paa tørre eller mindre fugtige Enge, og ved Gierder; og 3. er der stor Forskiel a) imellem begges Straaer; thi det, som bær Manne-Korn, er meget klarere eller saa at sige hvidere end det, som frembringer blot Høe-Frøe, hvilket paa den Tid af Aaret endnu staaer grønnere; b) imellem Axene af begge; det førstes er ganske trindt og

opfyldt med Korn, det sidstes derimod fladere og meere blødt; og c) imellem deres Frugter; thi Høe-Frøet er meget smærre dog ogsaa langagtigt ligesom Græs-Kornet, hvilket er meget større; det første er brunt og kiendes af enhver Landmand, det sidste derimod sortagtigt, naar det er ret moedent og tørt, ellers grønagtigt.

Paa Falster, hvor dette Græs-Korn voxer meget og nogle Aaringer temmelig overflødig, indbringer dette Slags Korn-Høst, som gierne varer heele Leesletten igiennem, tre til fire Uger, Landmanden en god Profit, som endnu kunde blive større; men da det paa adskillige Steder i Landet ikke bliver saa almindeligt tilladt at afslaae det, saasom Bønderne foregiver, at deres Høe bliver nedtraadt og meener, at de derved mister en heel Hob Høe, saa staaer Kornet sammesteds og falder ud af sig selv, hvilket er forloret. Men naar man overregner, hvor meget Høe en Bonde kan indavle af deslige sumpige Moser, som desuden er skarpt og stridt, og Høet som oftest ikkun gjælder lidet der, naar han sælger det, og derimod betragter, hvor meget han kand faae for Skieppen af omtalte Græs-Korn, som nogle Aaringer er en Daler, og derhos, som jeg mener, gierne faae Høe af Græsset, skjønt det er noget nedtraadt, saa skulde han mueligt bedre finde sin Regning derved. Nogle Bønder tillader derfor sine Tieneste-Tiunder at gaae ud i sine Marker at afslaae, hvilket de selv ikke fører sig til Nytte, mueligt fordi de ikke veed Omgangen med Grynenes Stampning, men sælger det til hvem det lyster.

Med Kornets Afslaaen har det sig saaledes: Naar de veed, det er tienligt dertil og moedent, gaaer de ud enten om Aftenen sildig, naar Duggen er falden, eller om Morgenens gandske tidlig, førend Solen staaer op og imens Duggen endnu er paa Græsset, tager et Sold med sig og slaar det hen oven af Axene frem og tilbage, da Kornet falder deri ligesom i Klumper, hvilket de derpaa kommer i en Pose, som de haver hængende over Axelen af sig ved Siden. Aarsagen, hvorfor det just slaas af med Duggen, er, at det desbedre kand falde og blive i Soldet og ikke flyve bort, idet de svinger det. Dette kand vel ogsaa, efter mine Tanker, have givet Anledningen til, hvorfor disse og deslige Gryn haver Tillægs-Navn af Manne, da det kand være taget af Lignelse med det Manna, som GUD lod falde ned fra Himmelen til Israels Børn, enten fordi dette Korn bliver afslaaet, ligesom hiint skulde sankes ved Duggen (2. Mos. B. XVI), eller og i Henseende til den søde og behagelige Smag, som disse Gryn haver ligesom hiin Manna; hvorfor og Adskillige, som have faaet Underretning om, hvorledes de kommer af et Græs, have indbildt sig, at de altsaa maatte falde ned med Duggen og sætte sig an derpaa.

Efterat dette Græs-Korn saaledes er afslaaet, udspreddes det paa et Loft eller andensteds for Vinden, at det vel igiennemtørres, da Arbejdet derpaa gaaer for sig med Grynenes Beredelse. Dette skeer næsten paa samme Maade som med de saa kaldte Grubber af Kumrøg, eller som det og paa nogle Steder

hedder Banke-Byg, skjønt med meget større Arbeyde; thi i Steden for Naturen har ladt dette næsten uden Skal paa sig, i det ringeste med en, som er meget tynd og uden Avner, saa har den forsynet Græs-Kornet med fleere. Saasnart dets første Huus eller Bælg, som det har tilfælles med Høe-Frøet, er aftaget, kommer Kiernen eller Kornet i sig selv frem, hvis yderste Hinde har, som forhen er erindret, en sortagtig Farve; med denne er igien en tyndere og meget subtilere brunagtig, som allerinderst omgiver Kiernen saa nøye sammenhængende og foreenet, at de neppe lader sig adskille og med blotte Øyne kiende fra hinanden. En Stampe bliver da og altsaa her det Redskab, hvorved ovenmeldte Skaller maa bringes af Kornet og Gryn skaffes til Veye. Hvad saadan en Stampe angaaer, da er den omtrent af samme Indretning og Beskaffenhed, som den Feldberederne bruger at stampe Skind udi, alleene meget mindre, og i Steden for at deres drives med en Hest, indrettes denne til at trædes af een Person. Hos os gjør enhver sin egen Stampe saaledes: Den bestaaer af en stor og stærk firkantet Knub, i hvis Midte gjøres et Hul, eller naar man vil have tvende Stamper ved hinanden da tvende Huller, hvilke ere runde omkring og paa Bunden, saa store som man selv synes, dog har man dem ikke større, end der i det høyeste kand rummes en Fjerdings deri, og saa glatte allevegne, som mueligt er, at ikke Grynene skal under Stampningen sætte sig i det Ujævne. Efter Hullet gjøres en anden Klods, som skal gaae ned i samme, og kaldes Støderen, hvilken slaaes fast paa Enden af et stærk Bret. Knubben legges noget ned i Jorden, at den maa ligge fast. Oven omkring Hullet i den, saavel som oven omkring Støderen, heftes med smaa Søm Skyggerne af tvende Hatte, en paa hver Sted, at Grynene ved Støderens Nedfalden ikke skal springe saa let bort. Brettet med Støderen legges paa en Axel og gaaer saa let, at een Person med Magelighed kand tvinge det og støde. Af fire og tyve Pund tørt og kiernefuldt Græs-Korn faaes tolv Pund reene Gryn, hvilke en Karl kand stampe i halvanden Dag. Stødningen skeer med jevne og tætte Slag, ikke alt for stærkt, thi ellers gaaer de for meget i Stykker og i Meel. Efterat Grynene ere komne den sidste Gang fra Stampen, sælles de ganske reene fra Meel og andet Støv, og derefter gjøres klare og guule, hvilket skeer paa denne Maade: Man tager dem op paa et Lagen, og naar de ere reenpillede fra Smaa-Steen og sort Brand, som findes deriblandt, gnier man dem stærkt med et grovt linned Klæde, og dersom man vil have dem meget Vox-guule, spritter man lidet Vand paa dem under Gnidningen. Hvad Saaer og Meel, som faaes ved disse Gryns Stampning, er langt fra ikke unyttigt; jeg har seet Sviin at feedes dermed, da man har blandet det iblant Drank, og det som er meest at undre over, ere de ey alleeneste blevene meere feede deraf end af Erteer, men endog meget snarere. Ellers bruges ogsaa Meelet for sig selv blandet med Vand ved Kapun-Stopperie« (Pauli 1758, 388 ff.).

Paulis beskrivelse dækker alle sider af emnet, og der er egentlig kun enkelt-

heder at tilføje, som udfylder billedet. Lad os her holde os til indsamlingen, frøenes videre behandling og deres anvendelse i husholdningen.

Indsamlingsmåden er ganske enkel og er foregået praktisk taget på samme vis over store områder og gennem lange tider. Von Aphelen følger helt beskrivelsen hos Pauli, og nogen afvigelse findes heller ikke i århundredets øvrige botaniske værker. Rhode, der som Pauli er lokalkendt, anvender i sin beskrivelse et verbum, der direkte karakteriserer den bevægelse, der foretages med soldet, idet han kalder det at *stryge mannagræs*. Om selve indsamlingen siger han: »Naar Solen er gaaet ned, vandrer man ud i Engene, hver forsynet med et »Skenesold« (et sold, hvor bunden er dannet af sammenflettede, flækkede vidjer eller spanskrør); de holde Soldet med begge Hænder, idet de gaee op og ned i Engen og slaarer det frem og tilbage i Græsset, hvorved det saakaldte Manna »behændig« springer fra Græsstraet i Soldet« (Rhode 1859, 420). Hos Begtrup præciseres egentlig blot det redskab, der anvendes ved indsamlingen, idet han i stedet for som Pauli blot at nævne et sold, yderligere nævner at der anvendes »en Haarsie eller Haande (lille beholder, kar) af Elletræ, som dertil er indrettet« (Begtrup 1806, 704). I materialet på Institut for dansk Dialektforskning til ømålsordbogen forklarer snedker Johs. Matzen fra Nysted, at »mannasoldet« var et aflangt, fladbuget sold, der blev anvendt forhen til at høste manna af mannagræsset. Matzen, der var født 1879 i Soesmarke, stod i lære hos en snedker i Vignæs og kan eventuelt her have set eller lært at lave mannasold. Fra Skelby på Sydfalster har gdr. Povl Povlsen (født 1870) oplyst, at i gamle dage høstede de mannagræs med et lagen, idet de førte det ind under og opfangede frøet. Det var de unges arbejde om aftenen, for det skulle gøres i duggen.

Blot een dansk forfatter afviger fra disse beskrivelser, idet han udover brugen af soldet hævder, at man »skar Græsset af i Duggen for saa senere, naar Afgrøden var bleven tør, at ryste Kærnerne af« (Siggaard 1930, 101). Eftersom denne oplysning står helt isoleret og iøvrigt synes at stride mod den almindelige fremgangsmåde, hvor kærnerne netop samledes i duggen for at ikke for mange skulle spildes, er jeg tilbøjelig til at anse den for en parallelisering med fremgangsmåden ved kornhøst uden bund i virkeligheden, så meget mere som Siggaard aldeles intet fremfører til støtte for sin påstand.

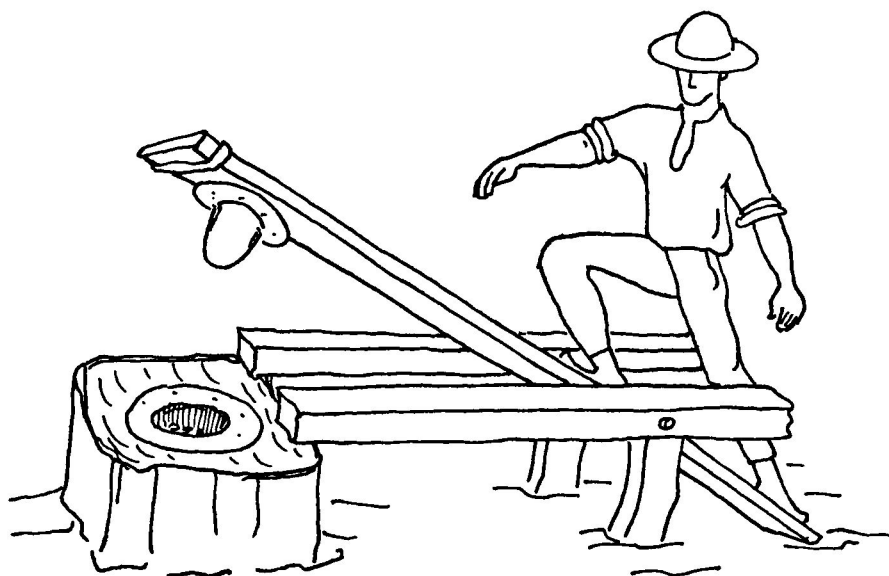
Samme indhøstningsmåde bevidnes fra de steder i Europa, hvor indsamlingen har været almindelig (Linné (1749) 1879, 349; Bruz 1775, 23 ff.; Moszynski 1929, 19). Metoden er så enkel, og redskaberne hertil så lidet komplicerede, at de vil kunne genfindes mange steder på jorden, hvor vildgræsfrø har været indsamlet.

Ved indsamlingen synes gennem lange tider at have bestået en konflikt mellem ejere og/eller brugere af jorden, hvor manna-sødgræsset voksede og dem, der indsamlede græsfrøene. Desværre er oplysningerne ikke særlig klare.

Hvor det var bønderne selv, der forestod og udnyttede indsamlingen, kan det kun have været en indre konflikt om, hvad der var mest værdifuldt: mannafrøene eller det hø, der kunne høstes på de steder, hvor sødgræsset voksede. Som det fremgår af Urnes beretning, var det på Bornholm så ualmindeligt at samle manna, at man ikke engang mod betaling kunne få folk nok til arbejdet. På Lolland og Falster brydes interesserne, som det fremgår af Paulis beskrivelse. Mange bønder har haft et godt udbytte af indsamlingen, mens andre har set mere på, at græsset blev nedtrampet og høudbyttet dermed formindsket. Der synes at være en stadig voksende uvilje mod indsamlingen, således at bønderne ikke alene selv har opgivet den, men også har lagt hindringer i vejen for de besiddelsesløse, der ellers skaffede sig en ekstrarfortjeneste ved indsamlingen. Det er utvivlsomt typisk, at indsamlingen tid efter anden bliver en beskæftigelse for tjenestefolk og husmænd i det omfang, bønderne tillader det, eller hvor man uformærkt kunne komme til det. Her var tidspunktet for indsamlingen (sen aften, tidlig morgen) dem til hjælp, men bønderne tog modforholdsregler, for Rhode nævner, at de misfornøjede bønder »endog holde Vagt i deres Enge for at frede om dem« (Rhode 1859, 420). Som tidligere nævnt gjorde det forbedrede agerbrug endelig slut på indsamlingen.

Når frøene var indsamlet, skulle de tørres før den videre behandling kunne foregå. Pauli nævner tørring på et loft »eller paa et Lagen i Soelskin« (Pauli 1761, 185), hvorefter den videre behandling sker på stedet selv. De indsamlede frø kunne dog også afsættes uden denne behandling til købmænd, der så forestod behandlingen. Rhode nævner, at begge fremgangsmåder findes, og Begtrup anfører fra Falster, at »nogle Huusmænd sysle med at samle Mannafrø, som afsættes til Kjøbmændene, hvilke lade Frøet reengjøre ved fattige Koner« (Begtrup 1806, 821).

Hvor viderebehandlingen skete hos landbefolkningen, anvendtes primitive træmortere, der beskrives i enkeltheder hos Pauli. Ifølge ham må det have drejet sig om mortere, der bevægedes med foden (trædemortere), og stort nærmere kan vi nok ikke komme sagen med dansk materiale. Ingen særlige mortere til behandling af mannagryn synes bevaret, og de øvrige forfattere fra tiden har kun lidt at tilføje. Vigtigst er det, at flere af dem taler om, at man under stampningen blander strå eller andet materiale mellem frøene, vel både for at gøre afskalningen mere effektiv og for at hindre frøene i at blive knust (Hornemann 1796, 633; Rafn 1796, 553). Sandsynligvis har Pauli blot glemt denne detalje i sin beskrivelse; den forekommer også almindeligt i beskrivelserne fra udlandet. I sin skånske rejse beskriver og afbilder Linné den træmorter, der her anvendes. Den afviger ret stærkt fra den, Pauli omtaler, bl. a. ved støderens form. Et problem, som var løst i Danmark ved anbringelsen af hatteskyggerne til at genne for frøene, nævnes også af Linné, der siger: »Under stötningen aktas, at man stöter midt i bottnen, eljest stänka kornen på sidan och spillas,

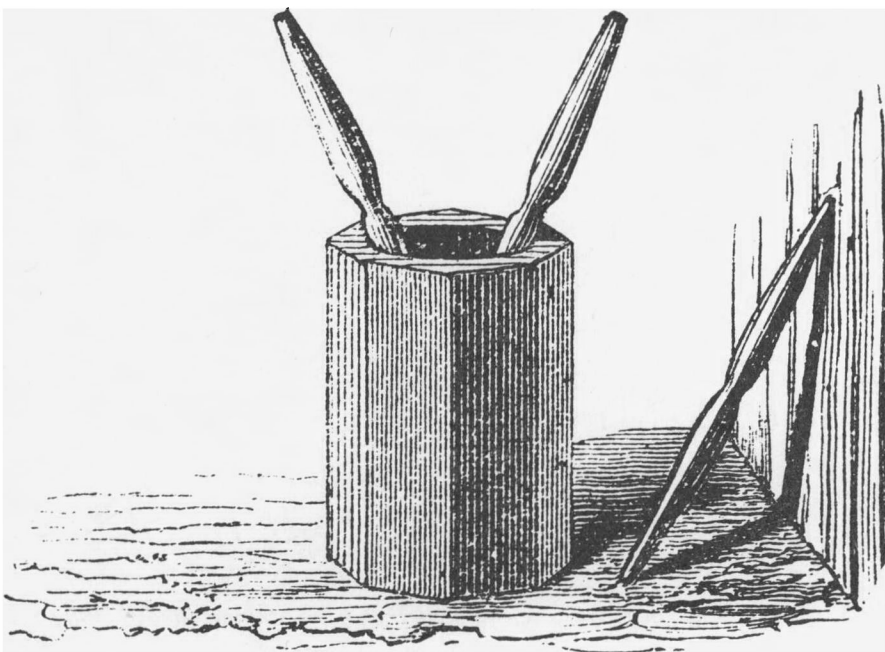

Efter Johan Paulis beskrivelse er forsøgt tegnet en stampe til afskalning af mannagryn. Mange enkeltheder, bl. a. størrelsesforholdene, må blive gætteværk, fordi Pauli ikke har haft til formål at give en detaljeret beskrivelse af stampen. Tegning: Johanna Klusák.

kvilket kunde förekommas, om en liten karm gjordes omkring öppningen och hålet på mortele» (Linné (1749) 1879, 350). Han nævner ligeledes, at man under stampningen blander hakkelse mellem frøene. I Ungarn blandedes grovt sand imellem, og i Polen strå, solsikkeblomster eller blade af forskellige træer (Bruz 1775, 23 f.).

Når frøene var blevet stampet tilfredsstillende, hvad der synes at have været en langsommelig proces, blev de rensed for støv, småsten og hvad andet, der var iblandet, poleret og var så færdige til brug. Mange af dem må derefter være blevet solgt, men det er meget lidt, vi kender dertil. Normalt tales blot om mængder af mannagryn. Blot Rhode anfører et tal for Lolland, hvor han siger, at der årligt sælges 50 lispund mannagryn (Rhode 1859, 420). Det er lige så magert og tilfældigt, hvad vi kender til de priser, der var at opnå for grynene.

Når man kommer til anvendelsen i husholdningen af mannagryn, er man også ringe hjulpet med oplysninger, hvis man da ikke kommer for skade at inddrage de såkaldte »uægte« mannagryn, der fremstilles af stivelsesprodukter ved særlige behandlingsmåder (Gram/Jensen/Mentz 1938, 16). Vor ældste kilde nævner grynenes anvendelse til grød (Paulli 1648, 387), men det er pånå fal-

Linné har forsynet sin beskrivelse af den skånske manna-indsamling med et træsnit af stampen, som han beskriver således: »En perpendicular rund eller åttkantig ekestok, 1½ aln hög, 2½ quarter bred, med et rundt aflångt och neder uti smalare hål af 2 quarters diameter, och 3 quarters djup.» De to tilhørende stödere af bøg opgives at være 2 alen. Linné 1749 (1879).

stringen Pauli, der har de fyldigste oplysninger. Efter at han har rost de lolland-ske mannagryn for at være større og bedre end de, der indføres til landet via Danzig, siger han: »Disse Gryn giver ikke vore fremmede Sago-Gryn noget efter i behagelig Smag, fører større Næring med sig for Legemet og kunne derhos anvendes til langt fleere Retter. Vil man videre søndermale Grynene, saa kan deraf bages Brød og Kager ligesom af andet fint Meel« (Pauli 1761, 186).

I de følgende botaniske værker gentages Paulis udsagn, således hos v. Aphe-len, evt. med nogle tillæg som hos Rafn, der siger, at de bruges til grød eller suppe, »og har, kogt med Melk eller Viin, en overmaade behagelig Smag«. Oftest bruges de hele, men males dog undertiden til mel. »Til Bagværk maatte dette være mindre tjenligt, da det ikke hæver sig« (Rafn 1796, 553). At manna-grynene spillede en rolle i husholdningen viser ikke blot omtalen i de botaniske værker, men også deres forekomst i toldlister og varefortegnelser. I sin bog om de gamle urtekræmmere bringer O. Nielsen en fortegnelse over urtekræmmer-

nes udvalg af gryn fra 1730–50, hvor lollandske mannagryn figurerer mellem Eiderstedts bankebyg og hirsegryn (Nielsen 1893, 110), og i Henrich Callisens fysisk-medicinske betragtninger findes i afsnittet om fødemidler i København også nævnt manna mellem andre kornsorter (Callisen 1807, 418). Et morsomt vidnesbyrd om grynenes popularitet har man i Ingemanns erindringer fra Nordfalster under omtalen af bøndernes barselgilder. I den forbindelse nævner han mannagrynene, »som man satte megen Pris paa ... og som ogsaa undertiden opbevarede til slige Gilder« (Ingemann 1862, 96).

Billedet bliver lidt mere detaljeret, hvis man inddrager den udenlandske litteratur. Linné nævner, at grynene bruges til vælling, hvis tilberedning han ligefrem giver anvisning på (Linné (1749) 1879, 350). I 1700årenes håndbøger kan der hentes forskelligt materiale, som utvivlsomt kan udvides betydeligt ud over de par mere tilfældige eksempler, som jeg har fundet frem. I et tysk fruentimmerleksikon fra 1773 findes opskrifter på supper kogt på mannagryn. I det ene tilfælde er det en kødsuppe, i det andet nærmest en slags mælkevælling oprørt med æggeblomme, smør og en smule muskat (Frauenzimmer-Lexicon 1773, 3462). I en tysk varehåndbog fra 1798 nævnes en mælkeret kogt på manna og bestrøet med kanel (Schedel 1798, 292). Og i sin latinske disputats kommer Bruz ikke alene ind på grynenes anvendelse i madlavningen, men også på deres anvendelse til medicinsk brug (Bruz 1775, 30 f.). Fra Ungarn nævner Bela Gunda, at hyrderne på den store, ungarske slette koger grød af mannagrynene (Gunda, 1938, 306). Tilsvarende synes i Tyskland grynene mest at være blevet anvendt til mælkegrød (Wiegmann 1967, 95). I den danske kogebogslitteratur har jeg ikke kunnet finde noget materiale.

Slutning

Indsamlingen af manna viser, som det fremgår af gennemgangen, et ensartet billede fra de egne af Europa, hvor den har haft nogen betydning. Indtil videre findes ingen sikre vidnesbyrd om frøenes anvendelse i madlavningen fra forhistorisk tid, så Maurizios og Haberlandts forsøg på at se den som udtryk for et europæisk samlerstadium forud for agerbruget er indtil videre blot en hypotese. Som en væsentlig bibeskæftigelse for bondebefolkningen omkring Østersøen og et godt stykke ned i Mellemeuropa er den imidlertid vel afhjemlet fra 1700- og 1800årene, på sine steder stimuleret ved direkte agitation. Som bibeskæftigelse taber den i betydning ved landbrugsreformerne og det forbedrede agerbrug, der sluttelig helt gør ende på den. Blot i nødår vender man her og der tilbage til indsamling af vildgræsfrøene.

Litteratur:

- Aagaard, Knud: *Beskrivelse over Thye*. Viborg 1802.
- Aphelen, H. von: *Den alm. Naturhistorie ... ved Valmont de Bomare*, oversat, forøget og forbedret af H. v. A. Bd. V. Kbh. 1769.
- Begtrup, Gr.: *Beskrivelse over Agerdyrkningens Tilstand i Fyen etc.* Kbh. 1806.
- Brockmann-Jerosch, H.: Die ältesten Nutz- und Kulturpflanzen, i: *Vierteljahrsschrift der naturforschenden Gesellschaft in Zürich*. 62. 1917.
- Bruz, Ladislai: *Dissertatio inauguralis de Gramine Mannæ, sive Festuca Fluitante*. Wien 1775.
- Callisen, Henrich: *Physisk medizinske Betragtninger over Kiøbenhavn*. I. Kbh. 1807.
- Erixon, Sigurd: *Surviving Primitive Gathering in the Nordic Countries*, i: *Folk-Liv*. XIV-XV. 1950-51.
- Frauenzimmer-Lexicon: *Nutzbares, galantes und cürieuses Frauenzimmer-Lexicon*. II. Leipzig 1773.
- Gram, K./Jensen, H./Mentz, A.: *Nytte-Planter*. Kbh. 1938.
- Gunda, Bela: *Sammelnwirtschaft bei den Ungarn*, i: *Ungarische Jahrbücher*. XVIII. Berlin 1938.
- Haberlandt, Arthur: *Die volkstümliche Kultur Europas*. Stuttgart 1928.
- Handbuch für Kaufleute. Nach dem Englischen des Dictionary ... by J. R. Mac Culloch. 1834.
- Hansen, C. F.: *Anleitung zur Kenntniss der einheimischen Gräser ... zunächst für die Landwirthe der Herzogthümer Schleswig, Holstein und Lauenburg*. Plön 1827.
- Hornemann, J. W.: *Forsøg til en dansk oekonomisk Plantelære*. Kbh. 1796.
- Ingemann, B. S.: *B. S. Ingemanns Levnetsbog*. Kbh. 1862.
- Linné, Carl von: *Skånska Resa 1749*. Anden udg. Lund 1879.
- Magazin for Næringsstanden (udg. D. Didrichsen). 8. Bd. Kbh. 1800.
- Maurizio, A.: *Die Getreide-Nahrung im Wandel der Zeiten*. Zürich 1916.
- Meyer, Karl: *Almindeligt illustreret Vareleksikon*. Kbh. 1904.
- Moszynski, Kazimiers: *Kultura Ludowa Slowian*. I. Kraków 1929.
- Møller-Holst, E.: *Landbrugs-Ordbog for den praktiske Landmand*. Kbh. 1877-1883.
- Nationalmuseets etnologiske undersøgelser. Spl. nr. 20: *Indsamling af planter og bær*. Kbh. 1955.
- Nielsen, O.: *De gamle Urtekræmmere*. Kbh. 1893.
- Oekonomisk Journal. Kbh. 1758.
- Pauli, Johan: *Efterretninger om de Lollandske Manne-Gryn*, i: *Oekonomisk Journal*. 3. Bd. Kbh. 1758.
- Pauli, Johan: *Dansk oekonomisk Urte-Bog*. Kbh. 1761.
- Paulli, Simon: *Flora Danica*. Kbh. 1648.
- Pontoppidan, E.: *Theatrum Daniæ*. Kbh. 1730.
- Pontoppidan, E.: *Danske Atlas*. III. Kbh. 1767.
- Rafn, Carl Gottlob: *Danmarks og Holsteens Flora*. I. Kbh. 1796.
- Rafn, Carl Gottlob: *Nød- og Hjelpe-Bog for Bondestanden ... Oversat af det tyske Sprog ... Efter Befaling af Commissionen for Almueskolerne omarbejdet og udgivet af C. G. R.* Kbh. 1800.
- Rawert, Ole Jørgen: *Almindeligt Varelexicon*. I. Kbh. 1831.
- Rhode, P.: *Lolland og Falsters Historie* (ved J. J. F. Friis). I. Kbh. 1859.
- Schade, C.: *Beskrivelse over Øen Mors*. Aalborg 1811.
- Schedel, Johann Christian: *Praktisches Taschenwörterbuch der Waarenkunde*. II. Leipzig 1798.
- Siggaard, Niels: *Om den danske Befolknings Fødemidler gennem Tiderne*. Kbh. 1930.
- Stokar, Walter von: *Die Urgeschichte des Hausbrotes*. Leipzig 1951.
- Thaarup, F.: *Statistisk Udsigt over den danske Stat*. Kbh. 1825.
- Tómasson, Þórður: *Meltekja á Herjólfssstöðum í Álftaveri*, i: *Arbók hins íslenska fornleifafélags* 1973. Reykjavík 1974.

- Urne, J. C.: *Ager-Dyrkningens Behandling paa Bornholm . . . 1757*. Kbh. 1964.
 Wiegelmann, Günter: *Alltags- und Festspeisen*. Marburg 1967.
 Wildhaber, Robert: Gerstenmörser, Gerstenstampfe, Gerstenwalze, i: *Schweizerisches Archiv für Volkskunde*. Bd. 45. 1948.

Summary

Collection of Manna Grass (Glyceria fluitans) in Denmark

The utilization of the wild vegetation is of a limited extent in a typical agricultural country as Denmark, especially as far as the utilization of wild food-plants is concerned. Therefore, it is strange to have to ascertain that earlier rather an extensive collecting of seed of the wild grass, *Glyceria fluitans*, has taken place in this country, which has been proved through botanical treatises from the 17th and the 18th centuries, and through topographic descriptions from the 18th century and first half of the 19th century. The collection of the grass seed, the so-called *manna grass*, mainly took place on the two southern islands of Denmark: Lolland and Falster. These two islands belong to the most fertile agricultural areas in Denmark. The Danish area mentioned fits beautifully into the part of Europe where the collection of manna grass was most intensive: North Germany, Poland, the Baltic States, the North of Russia and the southernmost part of Sweden.

The manna grass seeds were to a certain extent used in the local household, but the greater part of it seems to have been sold in the provincial towns, however, in Denmark first and foremost in Copenhagen. In the treatise the special method of harvesting is described, where the ripened seeds were collected by means of a riddle, and then they were peeled in special seedstampers, which were driven with the feet – incidentally a kind of implement which is unknown in Denmark. In Denmark the collection of manna grass has stopped so early that only quite negligible remnants of this tradition have been preserved up to the present time, and none of the special implements which were used for this purpose seem to exist any more.